

Bulud Qaraçorlu Səhəndin Fəzlullah Nəimi və İmadəddin Nəsiminin farsca divanlarının professor Rüstəm Əliyev tərəfindən hazırlanmış nəşrinə (Tehran, 1974) yazdığı müqəddimə

Sovet İttifaqının məşhur şərqşünas alimi professor Rüstəm Əliyevin səyi ilə ədəbiyyatsevərlərə təqdim olunan bu kitab farsdilli ədəbiyyatın parlaq və dərin mənalı nümunələrindən biri, Azərbaycanın iki böyük şair və mütəfəkkirinin yüksək düşüncələrinin məhsuludur. Kitab Fəzlullah Nəimi Təbrizinin və Seyid İmadəddin Əli Nəsimi Şirvaninin farsca şeirlərini ehtiva edir ki, bunlardan birincisi Şərqdə hürufilik hərəkatının banisi, ikincisi isə yüksək məqamlı şair, öz ustadı Nəiminin bilavasitə şagirdlərindən, həmin hərəkatın ən səmimi təbliğatçı və müdafiəçilərindən biridir.

Təəssüf ki, irfani düşüncənin ölkəmizdə geniş yayılmasına, mədəniyyət və ədəbiyyatımıza şəxsiz təsirinə baxmayaraq, anlaşılması o qədər də çətin olmayan səbəblərdən bu iki məşhur şair və arif, onların yüksək və mütərəqqi fikirləri, nə qədər kədərlidirsə, İranın farsdilli camiasına tanış olmamış, yalnız məhdud sayda tədqiqatçılar onların varlığından məlumatsız olmuşdur.

Hazırkı kitabın nəşri Şərqin bu iki mütəfəkkirini, eləcə də tarixi hürufilik hərəkatını tanımaq və tanıtdırmaq baxımından çox münasib bir fürsətdir, lakin təəssüf ki, mövzunun son dərəcə genişliyi və kitabın həcmindən məhdudluğu ucbatından başqa bir vaxta saxlanıldı. Bu müxtəsər müqəddimədə kitab müəlliflərinin tərcümeyi-halı və əsas düşüncələri barədə ümumi məlumatlar verməklə kifayətlənirik.

* * *

Mövlana Fəzlullah Nəimi 1340-cı ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Bu filosof-şair 46 yaşına qədər ömrünü Şərqin müxtəlif ölkələri və şəhərlərinə səyahətlərdə keçirmiş, dolanışığını papaq tikməklə təmin etmiş və öz fikirlərini yaymaqla məşğul olmuşdur. Həmin müddətin böyük bir hissəsini o, Astrabadda keçirmiş və əsərlərinin bir qismini adi insanların anlama bilməsi üçün o diyarın yerli dilində yazmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, bəzi təzkirələrdə o, "Astrabadi" kimi təqdim edilir.

Nəimi ömrünün son illərini Şirvan və Bakıda keçirmiş, nəhayət, feodalizm əleyhinə mübarizəsi və Teymur istilası ilə barışmaması üzündən tutularaq Naxçıvan yaxınlığındakı qədim Alınca qalasında həbsə atılmışdır. Sonradan o, Teymurun oğlu Miranşahın əmri ilə 1394-cü ildə edam edilmiş, cəsədini atın quyuğuna bağlayaraq küçə və bazarlarda sürmüşlər.

Nəimiden onun hürufi düşüncə və baxışlarını əks etdirən "Növmnamə", "Cavidannamə" və "Məhəbbətnamə" adlı üç kitab və xeyli sayda şeirlər yadigar qalmışdır. Onun qələmindən çıxmış son sənəd Alınca zindanında yazdığı və gizli şəkildə Bakıya (o zaman hürufilərin qeyri-legal təşkilatının mərkəzi idi) göndərirdiyi vəsiyyətnaməsidir.

* * *

İndiyə qədər hürufilik hərəkatı barədə aparılmış nisbətən ətraflı tədqiqat "İranda fəlsəfi fikrin təkamülü" adlı kitabda çap olunmuşdur. Həmin kitabın müəllifi hürufiliyin köklərini qədim pralogik və ya mimestik, mansərik, elmi-hüruf və kabbalistik təsəvvürlərə bağlayır və bir sıra tarixi hadisə və prosesləri qeyd etdikdən sonra bu hərəkatın "hakim dairələrə qarşı mərdliklə mübarizə aparan sufi hərəkatları silsiləsindən olduğunu" bildirir, onu ideoloji məzmunu baxımından "irrasional və mövhumatçı", milli və sinfi cəhətdən isə "antifeodal və mütərəqqi hərəkat" kimi təqdim edir.

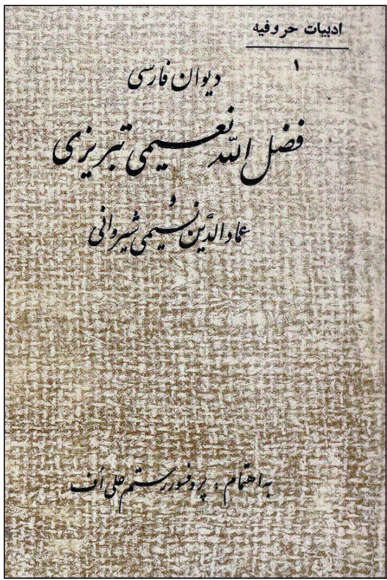
Təəssüf ki, bu kitabda hər bir milli və sair hərəkatın ayrılmaz xüsusiyyəti olan əsas və çox mühüm məsələ, yəni dünyagörüşü məsələsi dəqiq şəkildə aydınlaşdırılmamışdır. Hər bir tədqiqatçıya məlumdur ki, keçmişdəki mütəfəkkirlər, məlum səbəblərə görə, öz fikir və baxışlarını aydın və aşkar şəkildə bəyan edə bilməmiş, çox vaxt onları eyhamlar, işarələr, metaforalar, simvollar və sair formasında ifadə etmişlər. Özü də elə bir şəkildə ki, zahirən zamanın hakim ideologiyası baxımından şərh oluna bilsin. Hakim ideologiya nümayəndələrinin etirazları ilə üzleşdiyi hallarda isə elə şəkildə izahat verməyə məcbur olmuşlar ki, hamıdan çox özləri

onların ağlasığan olmadığını etiraf etsinlər, bir çox hallarda da aydın elmi həqiqətləri sübut etmək üçün ironik və sofstik, lakin həminin qəbul etdiyi dəlillərdən istifadə etmək zorunda qalmışlar. Şeyx Mahmud Şəbüstəri "Gülşəniraz"da deyir:

*Ürək elm (bilik) üçün bir qab kimidir,
Səs və ya hərflər ürəkəki elmin sədəfidir.
Sədəfi sındır, şahlara layiq dürrü çıxar,
Qabığı tulla, gözəl özəyi götür!*

Yaxud Mövlana Cəlaləddin Rumi "Məsnəvi"də və ya "Divani-Şəms"də öz irfani baxışlarını o qədər bəyan etdikdən sonra aydın şəkildə deyir:

*Hərə öz zənni ilə mənə yar oldu,
Amma içimdəki sirləri aramadı.*

"İranda fəlsəfi fikrin təkamülü" kitabının müəllifi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin yuxarıdakı şeirini onun hürufi düşüncəsinə meylinin sübutu kimi gətirmişdir. Əgər bu fikri qəbul etsək, razılaşmalıyıq ki, əslində, Şeyxin özü də şairənə təşbehlər dili ilə zahirə uyanları səs, hərflər və sair kimi işarə və istiarələr bir kənara qoyub mətləbin elmi məğzini götürməyə çalışır. Yaxud Mövlana Rumi bəyan edir ki, bu qədər söz dedikdən sonra hələ də ürəyindəki sirləri aydın şəkildə ifadə etməyi bacarmamış, yaxud istəməmişlər.

Bu sətirlərin müəllifinin fikrincə, hürufilərin hərfilərlə, formalarla, Quran ayələri ilə oyunları kimi xurafatçı dəlilləri qətiyyənlə qəddər qəddər ləyiq deyil; onların həqiqi əqidəsi kimi diqqətə və qəbul edilməyə layiq olan yeganə şey onların dünyagörüşüdür ki, əsərlərinin, xüsusən, fəlsəfi şeirlərinin sətirləri arasından özünü aydın şəkildə bürüzə verir; hərçənd bu halda da onlar öz baxışlarını zahirən o dövrdə yayılmış fikirlərə bənzər şəkildə bəyan etmişlər.

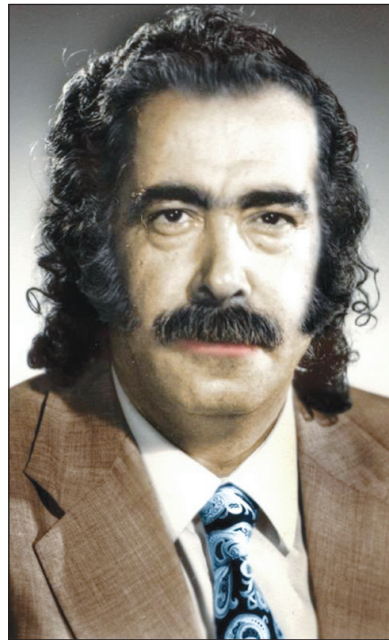
Mənim əsərləri ilə tanışlıq imkanına malik olduğum demək olar, bütün tədqiqatçılar hürufiliyi "panteizm" və ya vəhdət-vücut fəlsəfəsinə əsaslanan sufi təriqətləri ilə bir cərgəyə qoymuşlar. Halbuki aşağıdakı dəlillərə görə, hürufi "panteizmi" ilə bizim dövrümüze qədər kifayət qədər geniş şəkildə gəlib çatmış bütün sufi təriqətlərinin vəhdət-vücut fəlsəfəsi arasında nəinki fərq, hətta prinsipial ziddiyyət vardır. Vəhdət-vücut tərəfdarları insan ruhunu Tanrının və ya "əqli-küll"ün varlığından qopan zərrələr bilir və inanırlar ki, o, nəfsi təmizləmək, seyr və süluk, məhrumiyyətlərə dözmək (riyazət) yolu ilə öz əsas başlanğıcına qovuşa bilər; bu yolda onlar yalnız övlia və şeyxləri (qütbləri) "vasil" (vüsala yetmiş) sayırlar. Hürufilər isə təbiətdəki bütün varlıqları özəli substansiya, Tanrının özü bilir, onların

inkışafda, hərəketdə və təkamüldə olduğunu düşünürlər. Hürufiyyənin banisinin aşağıdakı şeirlərinə diqqət yetirin:

Deyirsən, Tanrı nəşvü-nümada (inkışaf və artmaqda) deyil?
Bu nəşvü-nümanı Tanrının özü bill!

*Nə üçün şeylərin naxışını
onda görmüşəm?
Halbuki onun zatında şeylərin
naxışı yox idi.
Nəfsi-küll bilikdən necə dəm
vura bilər?
Axı məndən öncə o nəfs
bilikli deyildi.
Tanrını gecə-gündüz
şeylərdə axtar,
Axtaran bilənin eynən özüdür!
Nəimi ona görə mənim
üzümü gördü ki,
Məndən başqa o gözde
görən yox idi!*

İndi soruşmaq lazımdır: bu fikirlərin harası, məsələn, Şeyx Əttarın, Mövlananın, Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin, yaxud Şah Neməttullahın və başqalarının

Bulud Qaraçorlu Səhənd

Nəsimi Azərbaycan dilində yaranmış poeziyanın atasıdır

vəhdət-vücuda əsaslanan əqidəsinə uyğun gəlir?

*Məst Mənsur bizim "Ənəlhəq"
nidalarını eşitsə,
Həm bizim qanımızın axıdılmasına
fitva verər, həm də dar ağacı gətirər.*

Nəsimi bu beytində Mənsur Həllaca olan rəğbətinə baxmayaraq, hürufilərin dediyi "ənəlhəq"lə Mənsurun və digər vəhdət-vücut tərəfdarlarının söylədiyi "ənəlhəq" arasındakı fərqi aşkara çıxarır və göstərir ki, zahirən oxşar olan bu iki məktəb arasında o qədər prinsipial ziddiyyət vardır ki, əgər Mənsur sağ olsaydı, ruhanilərə və müftilərə qoşulub hürufilərin qanının tökülünəsinə fitva verərdi və onlar üçün dar ağacı qurardı. Təsədüfi deyildir ki, Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin xanəqahına rəğbət bəsləyən və Ərdəbili ələ keçirəndə ona çoxlu vəqflər bağışlayan həmin Teymurləngin oğlu Fəzlullah Nəimini vəhşicəsinə edam etdirmiş və hürufilərin kütləvi surətdə qırılmasına fərman vermişdir.

*Zərrələrdən "Həqiqətən,
Mən Allaham" sədasi gələndən
Hər bir zərrənin qəlbində
üzün təcəlla etmişdir.*

*Birdən yoldakı torpaq
cansızlar aləmindən
Özündən çıxaraq səfər elədi
və nəşvü-nüma tapdı.
Nəimi, gördünmü ki, fələyin
gərdisindən axırda
Yolun torpağı necə birdən
dünyanı göstərən cam oldu.*

İmadəddin Nəsiminin aşağıdakı beytləri də diqqətə layiqdir:

*[Biri] iki görmək adətini tərk etlə,
ey çəpgöz,
Çünki ruh və bədən bir həqiqət
və mahiyyətdir.*

*"Kon" [sözündəki] "ka" və "nun"
hərflərindən bu gün
yaranmamışan,
Əvvəlin və axırın yoxdur, get,
sabahdan arxayın ol!*

*Deyirsən ki, bizdən başqa kimsə var?
Özündən belə söhbət quraşdırma!*

*Yaşıl ağacdən Kəlimə (Musaya) "Mən
Allaham!" deyən kəs
Adəmin örtüksüz və riyasız
üzünün ataşı idi.*

Daha öncə misal gətirdiyimiz beytlərdə olduğu kimi, bu nümunələrdə də heç bir yerdə "müccərd ruh"dan və ya Haqqa qovuşmuş müəyyən insanların ruhundan söhbət açılmır və buradakı fikirlərin bəzi ariflərin təlimində mühüm yer tutan "tənasüx" və "hülul" kimi baxışlarla barışmazlığı tamamilə aşkardır.

Bu beytlərdə və hürufi şairlərin divanlarında tapılması mümkün olan saysız nümunələrdə bütün şeylər və ünsürlər özəli varlığın zərrələri, insan isə bu varlığın təkamül karvanının önündə gedən cəlgəyi kimi təqdim olunur; belə ki, insan olmadan o "nəfsi-küll" heç vaxt belə, danışa və görə bilməz. Bir halda ki, bütün mövcudat özəli varlığın özü, insan da onun düşünən beyni, görən gözü və danışan dilidir, nə üçün insandan, insanın camalı və kamalından başqa bir şeyə pərəstiş olunmalıdır?!

Məgər insan özünü dərk etməklə pis xasiyyətləri özündən uzaqlaşdırıb yaradıcı işi və çalışmaları ilə öz əzəmətli səltənətini təbiət və digər varlıqlar üzərində əbədləşdirə bilməzmi?

Hürufilik məktəbi banilərinin fikrincə, bu iş mümkündür və bu yolda çalışmaq lazımdır:

*Əgər sənin yolunla gedən
insanların önündən pərdə qalxsə,
Hər tərəfdə "Həqiqətən, mən
Allaham!" söyləyənlər
min [dəfə] çox olar.
Bu dərviş kimi məstlikdən ayılan
hər bir gədə (dilançı)
Vəhdət aləmində Süleyman
tək sultanlıq edər.
(Nəimi)*

Hürufilərin ictimai baxışları ilə müxtəlif sufi təriqətlərinin ictimai fikirləri arasındakı fərq də məhz buradan qaynaqlanır və buna görə də azad düşüncəli hürufilər səmimiyyət yolunu tutaraq:

*Mənsur kimi "Ənəlhəq" deyib
hədsiz şövqdən
Bəla dar ağacının başına nəre
çəkərək çıxaram*

- beytinin təsdiqi kimi, çəkinmədən qəflətdə olan və yuxuya dalan məst insana "Ənəlhəq" hayqırırlar, tamah və acgözlüyü, qorxaqlıq və acizliyi, israfçılıq və xəsisliyi, yalan və nadürüstlüyü, riyakarlıq və yaltaqlığı, zalımlara təslim olmağı, ötəri və zahiri məqamları, tənbəllik və müftəxorluğu insanın şəninə yaraşdırmırlar, sərbəstliyi, qənaəti, cəsarəti, mərdliyi, düzlüyü, səmimiyyəti, qardaşlığı, zalımlara qarşı mübarizəni, ideallar yolunda fədakarlığı özlərinə həyat tərz seçib kiçikli-böyüklü, müridli-mürşidli hamısı yaradıcı iş və çalışmaq sayəsində öz zəhməti ilə dolanır, mövcud və mövhum bütələrə sitayişini rədd edərək, insana, insanın camal və kamalına pərəstiş edirlər.

Hürufilik öz dövründə insansevərlik məktəbi, ustalar, sənətkarlar və ziyalılar kimi zəhmətkeş şəhər adamlarının təlimi olmuşdur. Onlar hətta kamillik və fəzilətə yetişdikdə belə, bununla öyünmür, iş, peşə və zəhmətlə öz həyatlarını təmin edirdilər.

Davamı səhifə 18-də

Əvvəli səhifə 17-də

Hürufilərin Teymur istilasına qarşı qiyamının səbəblərindən biri də bu idi ki, bu qanığın işğalçı hər şəhərdə və diyar da həmin zəhmətkeş insanların əziyyətinin bəhrəsini yandırır dağıdır, müxtəlif ustad sənətkarları zorla vətəninə ayırıb özünə fironsayığı bir paytaxt qurmaq üçün Səmərqəndə göndərirdi.

Hürufilərin rəhbərləri hamılıqla xalqın içərisindən çıxmışdı, xalqa arxaladırdı və onların şairləri öz şeirlərini olduqları yerin dilində yazırdılar ki, hamı tərəfindən başa düşülsün. Buna görə də hürufi hərəkatı Fəzlullahın öldürülməsi ilə aradan getmədi və qısa bir zamanda Yaxın və Orta Şərqi bütün şəhərlərini bürüdü.

Hürufi fəlsəfəsi geridə qalmış iqtisadiyyata malik mühafizəkar cəmiyyətlərin qeyri-elmi, lakin hakim düşüncələrinə qarşı duran sivil şəhər əhalisinin dünyagörüşünə əsaslanırdı; o, dərin elmi və ictimai təməllərə malik idi ki, kökləri hətta Sasani dövrünə gedib çıxır. Bu təlimin XIII-XIV əsrlərdə geniş yayılması həmin dövrdə Yaxın və Orta Şərqdə iqtisadiyyatın inkişafının, elm və mədəniyyətin çiçəklənməsinin labüd nəticəsi idi. Təəssüf ki, tarixi hücumlar və hərəmçiliklər həmin inkişafa sarsıdıcı zərbə vurdu və bu tərəqqi dalğasını Asiyadan Avropaya qovdu. Bundan sonra da ha Şərq aləmində Əbu Əli Sina, Zəkəriyyə Razi, Əbu Reyhan Biruni və Ömər Xeyyam kimi alimlər yetişmədi.

Hürufilər elə bir dövrdə meydana çıxdılar ki, səlib yürüşlərindən - insanların Tanrı, din və məzhəb adına amansız şəkildə bir-birinin qanını tökdüyü vaxtlardan uzun müddət keçmirdi, bunun ardınca da Teymurun həmlələri yer üzünü insanların qırıldığı məkana çevirmişdi. Bu qarənliq tarixi dövrdə bir tərəfdən müsəlmanlar qeyri-islam məmləkətlərini hücum və qarətə məruz qoyur, digər tərəfdən də məzhəb ixtilafı və daxili üsyançılar insanların bir-birinin canına salırdı. Bütün qırğın və dağıntıların ağır yükü köməksiz xalq kütlələrinin çiyinə düşürdü. Fikir adamları bu işin çarəsini yaxşı bilirdilər, amma ayrı variant yox idi: müftilərin və ruhani adlanan zümərənin təkfir çubuğu Domokl qılıncı kimi hər bir azad düşüncəli etirazçının başı üzərindən asıldığı üçün istər-istəməz hər bir hərəkat dini qiyafə almalı idi. Belə bir şəraitdə hürufilik təlimi və ya insanpərəstlik məktəbi zülm və bəla içərisində çırpan adamların köməyinə tələmişdi və həmin təlimin böyük təbliğatçısı olan Nəsimi yolunu itirmiş insanları bu cür məzəmmət edirdi:

**Məscid və meyxana,
Kəbə və büt-xana birdir,
Ey bizim küçəmizin yolunu
səhvə salan kəs, ev birdir!
Qüsurlu göz səhvən biri iki
görsə də,
Aydındır ki, ürək, dilbər
və canan birdir!**

O, hətta Hafizə də (İmadəddin Nəsimi Şirazin məşhur qəzəlxanının kiçik müasiri idi) hürufi istiaqlarının dili ilə nəsihət verirdi:

**Onun xətti uşaqlar kimi mələklərin dizi
üstünə lövhə qoyur,
Ey Quran Hafizi, sən bu yeddi
ayını azbərle!**

Və dünya malını və nemətini insani dəyərlərdən üstün tutanları istehza və məsxərə hədəfinə çevirərək deyirdi:

**Sən indi torpağı və daşı qiymətli
gövhər adlandıırırsan,
Məgər insan bu gözəllik və
saflığı ilə gövhər deyilmi?!**

Elmin və texnikanın inkişafı sayəsində dünyanın və həyatın dərkli ilə bağlı ortaya çıxan elmi nəticələr təkə hürufilik davamçılarna məxsus ola bilməzdi, dövrün müərəqqi fikir cərəyanı kimi istər-istəməz bütün böyük müfəkkirlərin zəhninə hakim kəsilərək özünə yol açırdı. Belə ki, hürufi ideyalarının yayılması ilə təqribən eyni vaxtda hürufi fəlsəfəsinin əsasları ilə tam həmfikir olan cərəyanlar meydana çıxdı. Bu sıradan Məhəmməd Hacı Bəktəşin rəhbərlik etdiyi bəktəşiyyə təriqətini göstərmək olar ki, hələ də Türkiyə, Misir və Suriyada çoxsaylı tərəfdarları vardır. Ondən da mühüm Şeyx Bədrəddin Simavinin hərəkatını qeyd etmək lazımdır.

Şeyx Bədrəddinin əslində hürufiliyin başlıca məzmununu ehtiva edən fəlsəfi

və ictimai düşüncələri qısa zamanda Kiçik Asiya əhalisinin geniş və müxtəlif təbəqələri arasında heyratəmiz bir sürətlə yayıldı, hətta İldırım Bayezidin bəzi oğulları, məsələn, Musa Çələbi onun tərəfdarı oldu. Şeyxin mənəvi nüfuzu o həddə çatdı ki, Sakız adasında yaşayan xristianların rəhbəri və Kiçik Asiya yəhudilərinin bir çoxu onun müridləri oldular. Şeyxin tərəfdarları bir sıra yerlərdə silahlı dəstələr yaradıb Dəliorman kimi geniş əraziləri tutmaqla onun ictimai və iqtisadi baxışları əsasında yeni cəmiyyətlər təşkil etdilər.

Şeyx Bədrəddin hərəkatı son nəticədə İldırım Bayezidin oğlu Sultan Mehmed Çələbinin qoşunu tərəfindən darmadağın edildi; belə ki, təkə bir döyüşdə Şeyxin əyninə kəfən geyərək Bökrlü-cə Mustafanın rəhbərliyi altında heyratəmiz fədakarlıqla vuruşan 12 min müridindən 8 mini həlak oldu. Şeyxin özü isə yaxalanaraq Sultan Mehmedin əmri ilə mühakimə olundu. Məhkəmədə "malı haram, qanı halaldır" deyən Mövlana Heydər Əcəminin fitvası əsasında ölümə məhkum olunaraq dar ağacından asıldı. Deyilənə görə, məhkəmədə Şeyxdən soruşublar ki, öz fikrincə tutduğün işlərin müqabilində hansı cəzaya layiq-

Nəsimi Azərbaycan dilində yaranmış poeziyanın atasıdır

sən? Şeyx sual verib ki, bunu öz əqidəmə əsasən müəyyənləşdirim, ya sizin əqidənizə görə? Deyiblər ki, bizim əqidəmizə əsasən. Şeyx cavab verib ki, bu halda mənim cəzam ölümdür. Bu tarixi rəvayət Şeyx Bədrəddinin qeyri-adi cəsarət və şücaətinin bir nümunəsidir.

Bu mövzunun əhatə dairəsi son dərəcə genişdir, elmi və tarixi baxımdan olduqca diqqətəlayiq və əhəmiyyətlidir. Təəssüf ki, bu müqəddimə onun barəsində daha ətraflı söhbətə imkan vermir. Odur ki, burada həmin mövzunu bitirməyə məcbur olub divan sahibi, məşhur hürufi şairi İmadəddin Nəsimi haqqında yıqcam surətdə bəhs edirəm.

* * *

Azərbaycanın ünlü şairi Seyid İmadəddin Əli Nəsimi Şirvani hürufiliyin böyük təbliğatçısı və Fəzlullah Nəimi yolunun səmimi davamçılardan biri olmuşdur. Hürufilik təlimi haqqında dediklərimiz, əslində, həm də bu dəyərli şairin düşüncələrinin və şeirlərinin məzmununun təhlilidir və biz bu aydın baxışlı insansever sənətkarın fikir və ideya baxımından təqdiminə çox da ehtiyac görmürük, buna görə də onun şərəfli həyatı və kədərli ölümünün qısa tarixçəsini xatırlamaqla kifayətlənirik.

Nəsiminin doğum və ölüm tarixi, anadan olduğu yer və uşaqlıq illəri barədə dəqiq məlumatlar əldə yoxdur. Təzki-rəçilər bu barədə müxtəlif rəvayətlər nəql etmişlər. Onun doğulduğu yeri bəzilər Bağdadın Nəsim bölgəsi, bəzilər Təbriz, bəzilər Şiraz, bəzilər də Şirvanda yerləşən Şamaxı kimi göstərmişlər. Şair ən çox və ən sadə şeirlərini Azərbaycan türkcəsində yazdığından yəqin ki, gənclik illərini Bakı limanında keçirmişdir. Onun qardaşı Şah Xəndan Şirvanın məşhur ariflərindən olmuşdur və məqbərəsi hazırda həmə şəhərdəki (Şamaxıdakı) eyni adlı qəbiristanlıqda qalmaqdadır. Buna görə də Nəsiminin doğum yeri barədə sonuncu fikir həqiqətə daha yaxın görünür:

**Ey Nəsimi, Allah "Mənim yerim
genişdir" dediği üçün
Bakı ərazisini tərk elə, bura sən
yerin deyildir!**

Əlbəttə, Nəsimi bu şeiri Fəzlullah Nəimi öldürüldükdən sonra, ustadın vəsiyyətinə əsasən, Bakıdan mühacirət etmək lazım gəlirdi zaman yazmışdır. Mühacirətdən sonra da Nəsimi daha çox türkdillli tayfalar içərisində yaşamış və bu dildə çoxlu şeirlər yazmışdır. Hətta bu gün də onun Hələbdəki məqbərəsi üzərində Azərbaycan türkcəsində çoxlu lövhələr vardır ki, aşağıdakı şeir də onlardan biridir:

**Yüzüldün, dönmədin mərdənəlikdən,
Xudaya böyledir hübbi-səməmi.
Kəsafətdən çıxub oldun bihaqqə,
Gülüstanı-ilahinin nəsimi!**

Şeirdəki "taqətdən düşdün" mənəsini verən "yüzüldün" kəlməsi ilə bağlı bu sətirlərin müəllifinin fikri belədir ki, ola bilər, əslində bu söz "yazıldın" şəklində olmuşdur, onun Azərbaycan dilindəki məsdəri olan "yazılmaq" həm "qələmə alınmaq", həm də "ətin lay-lay doğranması" anlamını verir və Nəsiminin dərisi bədənindən soyulduğu üçün sonuncu mənə daha münasibdir.

Nəsiminin 1369-cu ildə doğulduğu ehtimal olunur, vəfat tarixi kimi isə 1404, 1417, 1427-ci illər göstərilir. Sovet İttifaqında şair haqqında çoxsaylı tədqiqatlar aparmış "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin müəllifləri 1417-ci ili doğru bilirlər.

Şairin qısa adı Seyid Əlidir, "İmadəddin" o dövrün qaydasına uyğun olan ləqəbidir. Əvvəlcə "Haşimi", "Seyid", bir müddət də "Hüseyni" təxəllüsü ilə yazmış, "Nəsimi" təxəllüsünü isə Fəzlullahla tanışlıqdan və hürufiliyə qoşulduqdan sonra götürmüşdür.

Seyid Əli gənclikdə isna əşəri şiə olmuş, həzrət peyğəmbərin və pak imamların mədhində çoxlu şeirlər yazmışdır:

**Canü dildən Mustafavi
Mürtezə məddahiyəm,
Həm bu on iki imama söyləyəm
mədhü sənə.**

Bu şeirin forma və məzmunu göstərir ki, şairin yaradıcılığa başladığı ilk dövrlərdə yazılmışdır, çünki bədii gözəllik baxımından şairin çoxsaylı mükəmməl şeirləri ilə müqayisəyə gəlmir, məzmun baxımından da qarışıq və naşı xarakterlidir. Məsələn, birinci imamın adını ilk misrada çəksə də, ikinci misrada onu 12 imam sırasından təkrarlamışdır.

Şair çox tez, olsun ki, qardaşının təsiri ilə təsəvvüfə meyl etmiş və Mənsur Hüseyn Həllaca böyük rəğbət bəsləmişdir. Bu üzəndən, deyildiyi kimi, bir müddət şeirlərini "Hüseyni" təxəllüsü ilə yazmışdır. Nəhayət, o, Şirvanda Fəzlullah Nəimi ilə tanış olmuş, hürufiliyə qəbul etmiş və bu təlimin qorxmaz təbliğatçılarından birinə çevrilmişdir. Nəsimi, böyük ehtimalla, öz ustadının kürəkəni də olmuşdur. Belə ki, Fəzlullahın vəsiyyət-naməsindəki tövsiyələrindən biri də kiçik qızının Seyid Əli ilə izdivaca girməsi idi. Nəiminin yaxınları arasında Nəsimidən başqa Seyid Əli adını daşıyan kimse yox idi, odur ki, ustad elə Nəsimini nəzərdə tuturdu və şairin onun vəsiyyətinə əməl etməməsi inandırıcı deyil.

Fəzlullahın faciəli edamından, hürufilərin Teymurilər və Şirvanşah tərəfindən amansızlıqla təqib edilməsindən sonra Nəsimi Bakıdan Anadoluya gedir, fəlsəfi qəzəlləri ilə hürufiliyə təbliğ edərək tezliklə böyük şöhrət və çoxlu tərəfdarlar qazanır, şeirləri əldən-ələ gəzir. Bugünkü Türkiyənin kitabxanalarında Nəsimi divanının çoxsaylı nüsxələrinin mövcudluğu buna ən böyük sübutdur. Hürufilər Anadoluda da güclü təqib olunduğundan Nəsimi Hələbə gedib orada məskən salır. Hələb şəhəri o dövrdə mühüm ticarət mərkəzlərindən biri sayılırdı və Misir Məmlüklər sülaləsinin idarəçiliyi altında idi. Həmin şəhərdə çoxsaylı türkdillli tayfalar yaşayırdı. Nəsimi Hələbdə böyük nüfuz qazanaraq çoxlu tərəfdarlar topladı. Onun fikirlərinin günbəgün artan sürətlə yayılması ruhanilərin və Misir padşahı Sultan Mueyyədin diqqətini cəlb elədi və bu, şairin mühakimə və edam olunması ilə nəticələndi. "Künuz əz-zəhəb" adlı ərəb mənbəsində şairin edamı haqqında deyilir:

"Zindiq Əli ən-Nəsimi Yəşbəkin dövründə qətlə yetirildi. O zaman "ədələt evi"ndə (darül-ədl) İbn Xətib ən-Nəsiri, qazi əl-qüzatın müavini Şəmsəddin ibn Əminəddövlə, Şeyx İzzəddin, eləcə də qazi əl-qüzat Fəthəddin Maliki və qazi əl-qüzat Şəhəbəddin əl-Hənbəlinin iştirakı ilə Nəsiminin mühakiməsi oldu. O, bəzi nadan və ümitsiz adamları aldadıb yoldan çıxarmışdı, onlar da küfr, allahsızlıq və zindıqlıqda onun davamçıları olmuşdular. Bu məsələni İbn əş-Şən-

qəş əl-Hənbəli qazıların və üləmanın məclisində qaldırmışdı. Vəkil ona demişdi ki, əgər onun barəsində dediklərini sübut etsən, səni öldürməyəcəyəm. Nəsimi də kəlməyi-şəhadəti dedikdən sonra barəsində deyilənləri inkar və rədd elədi. Bu əsnada Şeyx Şəhəbəddin bin Hilal məclisə daxil olub yuxarı başda oturdu və belə bir fitva verdi ki, o, allahsızdır, qətlə yetirilməlidir, tövbəsi də qəbul olunmamalıdır. İbn Hilal soruşdu: "Bəs nə üçün onu öldürürsünüz?" Maliki ona dedi: "Sən bu fitvanı öz əlinlə yazmağa hazırsanmı?" O cavab verdi ki, bəli və dərhal bir fitva yazdı. Məclis əhli hamılıqla fitvanı nəzərdən keçirdilər. Maliki dedi: "Qazi və üləmalar sənənin razı deyillər, mən təkə sənəin sözlünlə onu necə qətlə yetirə bilərəm? Mən onu öldürməyəcəyəm, çünki Sultan mənə göstəriş verib ki, onu bu məsələ ilə bağlı məlumatlandırım. Görək Sultan bu barədə nə əmr verəcək". Beləliklə, məhkəmə məclisi başa çatdı və iştirakçılar dağılışdılar. Nəsimi də həbsdə qaldı. Sultan Mueyyəddin bu məsələ ilə tanış olduqdan sonra belə bir əmr verdi ki, onun dərisini soymalı və yeddi gün Hələb şəhərində camaatın tamaşasına qoymalıdılar. Onun əli və ayağı da kə-

silməli, biri Əli bəy ibn Zülqədərə, digəri onun qardaşı Nəsirəddinə, biri də Osman Qaraəliyyə göndərilməlidir, çünki bu şəxs onları da yoldan azdırmışdı. Belə də oldu. Bu şəxs, nəuzubillah, kafir və mühlid idi, deyirlər, incə şeirlər də yazmışdır".

Bu məlumat göstərir ki, şairin fikirlərinin təsiri hansı həddə olmuşdur və hürufilik hərəkatı dini bir təriqət hüduqlarını aşaraq mühüm bir siyasi cərəyanə çevrilmişdir; belə ki, hətta Sultan Mueyyədin hakimiyyətini təhlükə ilə üzləşdirmişdir. Şairin mühakiməsi və faciəli şəkildə edam edilməsi Sultan Mueyyədin birbaşa əmri ilə qabaqcadan hazırlıq görülməklə həyata keçirilmiş və tamamilə siyasi xarakter daşımışdır.

Nəsiminin edam edilməsinin gedişi və dərisinin soyulması, əzəbli ölüm zamanı şairin göstərdiyi heyratəmiz dözm və şücaət barədə çoxlu rəvayətlər vardır. Onlar şairin əzəmətli iradə və inamının, onun bəşəri ideallar naminə misilsiz fədakarlığının göstəricisidir və biz söhbəti uzatmamaq üçün onları danışmaqdan vaz keçirik. Türkdillli xalqların ədəbiyyatında çox az şair tapılar ki, bu qəhrəman söz ustasının adını yaxşılıqla və hörmətlə yad etməsin, onun uca şəxsiyyətini insan dönməzliyi və mətənətinin nümunəsi kimi öyməsin. Bu məşhur ad hətta folklor da keçmiş, mərdlik və şücaət rəmzi kimi zərbülməsələ çevrilmişdir. Xalqın bir-birini əvəz edən nəsilələrinin (hətta bu gün artıq onun dilini başa düşməyənlərin) bu şəhid şairə ehtiramı o həddə olmuşdur ki, saxta ruhanilərin və müxtəlif dövrlərdəki hakimiyyət sahiblərinin təkfirlərinə, düşmənlərinə, ədavət və kin-küdurətinə baxmayaraq, onun məqbərəsinə çağımıza qədər qorumuşlar. Hazırda onun Hələb şəhərindəki məqbərəsi həqiqət və ədəbiyyat aşiqlərinin ziyarətqəhəsidir. Şübhəsiz, dünya durduqca, bu öl-məz şəxsiyyətin pak məzarı da həmişəlik qalacaqdır.

Fars dilindən tərcümə edən:
Məsiəğa Məhəmmədi